

**ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
СТОСУНКІВ 1944-1947 рр. У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ АРХІВІВ
РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА**

Серед групи джерел, які історики використовують для дослідження українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни та повоєнні роки, найбільш цінними, з наукової точки зору, залишаються документи, які зберігаються у фондах центральних архівів Республіки Польща. Зважаючи на діюче положення про 30-річний обмежувальний термін у видачі документів (тобто документи видаються користувачам до 1971 року включно), для дослідників відкриваються можливості практично повністю ознайомитися з джерельною базою цього періоду. Слід відзначити, що польська кодифікація справ дещо відрізняється від вітчизняної. В основному, визначається назва фонду (*zespoi*) та справи (*sygnatura*), при цьому опис відсутній.

Вагома частка документальних матеріалів зберігається в Центральному архіві міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП, Центральному військовому архіві міністерства національної оборони РП, Архіві нових актів та Архіві міністерства закордонних справ РП. З огляду на відомчий характер названих архівів (окрім Архіву нових актів), у них зосереджені фонди, які безпосередньо зв'язані з діяльністю цих відомств та висвітлюють окремі періоди українсько-польських стосунків у вказаний період.

Для дослідників, які займаються діяльністю ОУН-УПА на території т.зв. "Закерзонського краю"^{*}, найбільш цікавими є документи, які зберігаються в Центральному архіві міністерства внутрішніх справ і адміністрації РП. За видовою ознакою, у фонді, присвяченому діяльності ОУН (1944-1962), зосереджені матеріали, підготовлені українськими підпільниками про суспільно-політичну ситуацію на території південно-східних воєводств Польщі, розвідувальні донесення, аналітичні довідки про українсько-польські та українсько-радянські стосунки, інформації про діяльність українських військових підрозділів УПА-Сян, Округу №1 (надрайонів Бескид, Верховина), Округу №3 (надрайону Грубешівщина). Особливо цінною для дослідників є слідча справа Петра Федоріва (псевдо "Дальнич"), який в 1945-1947 роках був крайовим референтом Служби Безпеки ОУН в "Закерзонському краї". З матеріалів слідчої справи можна

^{*} "Закерзонський край" – термін, розповсюджений серед членів ОУН-УПА стосовно назви етнографічних українських земель, які ввійшли в склад Польщі після 1944 року. Географічно охоплював територію: на півночі – район Біла Підляська; на заході – через селища Козли, Городище, Суховолю Теплиці, Ясло до Мушина; на півдні – вздовж польсько-чехословацького кордону; на сході – вздовж польсько-радянського кордону.

почерпнути багато інформації про військову, пропагандистську та організаційну діяльність ОУН на цих територіях [10, с. 143-147]. З цього документа видно, що завдання референтури пропаганди ОУН було спрямоване на політичне виховання українського населення в національно-визвольному дусі, ознайомлення його з метою боротьби, яку проводить ОУН, і формування позитивного ставлення до неї; виховання організаційних кадрів ОУН і утримання їх на належному моральному, політичному та ідеологічному рівні; виховання стрілецьких кадрів УПА; розповсюдження української національно-визвольної ідеї серед населення інших національностей [10, с. 146].

В окремий фонд виділено також документи про діяльність Української Повстанської Армії. Серед найбільш важливих справ слід виділити багатотомну слідчу справу полковника Мирослава Онишкевича (псевдо "Орест") – командувача VI військового округу УПА "Сян". Окрім того, у фонді зберігаються інструкції, листівки, звіти про суспільно-політичну ситуацію на території V військового округу "Буг" та VI військового округу "Сян". Поряд з численними донесеннями про військові та організаційні дії УПА, заслуговують на увагу документи, які свідчать про ґрунтовну роз'яснювальну роботу УПА серед українського та польського населення з метою протидіяти фальсифікаціям комуністичної пропаганди. Зокрема, цікавою з цієї точки зору є листівка УПА під заголовком "Наша відповідь". У ній підкреслюється, що польська преса за вказівками більшовиків досить часто вміщує неправдиві статті про діяльність УПА. Серед головних звинувачень на адресу УПА домінують тези про те, що український незалежницький рух є фашистським рухом: військовими операціями УПА керують німецькі офіцери; про участь українців у розгромі Варшавського повстання; про злочини підрозділів УПА стосовно польського цивільного населення [2, с. 163]. З огляду на дискусійність окремих проблем в сучасній польській історіографії, цікавими, в цьому контексті, є тогочасні аргументи пропагандистів УПА, насамперед у справі Варшавського повстання та злочинів серед польського населення. Як контраргумент були використані повідомлення у польській пресі одного з організаторів ліквідації Варшавського повстання німецького генерала фон дем Баха та інших, які чітко стверджували, що Варшаву нищили німецькі відділи есесівців, кримінальні елементи і російські власівці, при цьому ніде не зустрічалась конкретна згадка про українців [2, с. 163zw]. Пояснюючи свою позицію у ставленні до поляків, пропагандисти УПА підкреслювали, що "УПА, хоча є партизанською армією, намагається ретельно дотримуватися всіх гуманітарних правил ведення війни, як стосовно військ ворога, так і стосовно цивільного населення. В зв'язку з цим УПА звільняє навіть всіх полонених Червоною Армією та Польського Війська, які не мають на собі індивідуальних злочинів:

актів гвалтування, вбивств тощо. УПА стоїть на позиції, що бореться насамперед проти партії більшовиків і її формацій, особливо проти терористично-політичних формувань (НКВС, НКДБ, УВР). Тим більше, в стосунку до цивільного населення, яке в декотрих випадках має до нас ворожий стосунок, УПА дотримується засад найбільшої толерантності та гуманізму" [2, с.163zw.]. У листівці також йдеться про випадки, коли під час боротьби з польсько-більшовицькими військами цивільне населення, як польське, так і українське, несе втрати, вважаючи це наслідками боротьби, яких важко уникнути. Натомість повідомляється про випадки, коли відділи УПА карали декотрих осіб, а інколи осередки польського населення за бандитизм, напади, грабунки і вбивства українського населення. Ці випадки УПА розцінювало не як антипольські дії, а як дії виключно оборонного антибільшовицького характеру [2, с. 164].

Значний пласт документів про діяльність ОУН-УПА дослідник може знайти також у фондах "Армії Крайової", "Комітету до справ громадської безпеки", "Міністерства громадської адміністрації", "Міністерства громадської безпеки", "Міністерства внутрішніх справ. Кабінет Міністра" тощо. Зокрема, у фонді "Армія Крайова" зберігаються інформації, в яких міститься оцінка польським підпіллям діяльності українського незалежницького руху. Такий порівняльний аналіз різнобічних точок зору особливо цінний для дослідника, оскільки дозволяє зрозуміти причини, які призвели до українсько-польського протистояння в цей період. В одній з інформацій АК, станом на березень-квітень 1944 року, звертається увага на те, що "зміна ситуації на сході, внаслідок більшовицького наступу, зробила великий вплив на сепаратистський український рух. З кожним днем цей рух набирає сили і проявляється не тільки в прагненні вибороти незалежність "України" (у лапки взято у звіті *І.Ц.*), а в основному до ліквідації і повного усунення із східної частини країни польського населення. Керівні українські чинники, тобто духовенство та вчителі, вважають, що Україна отримає незалежність в результаті цієї війни, між іншим шляхом повного винищення поляків на українських (на їхню думку) землях" [3, br].

Достатньо широка документальна база з цієї проблеми знаходиться у фонді "Польського Комітету Національного Визволення". Документи свідчать про розгубленість польської комуністичної влади у перші місяці після створення ПКНВ, оскільки в окремих регіонах ситуація виходила з-під контролю місцевих органів влади. Так, 12 грудня 1944 року польська громадська міліція в Белзі повідомляла до ПКНВ, що українське населення зовсім не хоче визнавати польської влади. Відзначалось, що в околицях міста переховуються великі маси бандерівців, які прибули сюди з різних сторін: Холма, Волині і навіть з околиць Коломиї. В загальноосвітніх школах і гімназіях надалі навчання вестиметься українською мовою, а в гміні

мовою адміністрування є українська. Підкреслювалося, що якщо не буде надана військова та продовольча допомога, в такому випадку громадська міліція буде змушена ліквідувати тут польське представництво [4, с.55].

Окрема група документів з періоду боротьби ОУН-УПА в південно-східних воєводствах сучасної Польщі зберігається в Центральному військовому архіві міністерства національної оборони у Рембертові. Серед фондів, які б зацікавили науковців, слід виділити фонд "Кабінет Міністра національної оборони" (IV.500.1A), в якому знаходяться інформації про оперативну діяльність польського війська, військ внутрішньої безпеки та міністерства оборони у боротьбі з ОУН-УПА протягом 1945-1947 рр. і участь військ в операції "Вісла". Найбільш широко висвітлені ці події у фонді "Генерального штабу Війська Польського" (IV.501.1/A). У ньому розміщені оперативні звіти 3, 8, 9 дивізій піхоти, які брали участь у бойових діях з українським підпіллям в 1945-1947 рр.; повідомлення про розслідування вбивства підрозділами УПА заступника міністра оборони Польщі, генерала К.Сверчевського, а також директиви та інструкції для військ у справі підготовки і проведення депортаційної операції "Вісла". Незважаючи на те, що командування дивізій, які брали участь у боротьбі з українським підпіллям, подавали інформації в Генеральний штаб, все ж доцільно звернути увагу на фонди, в яких зберігаються накази, інструкції, звіти та кореспонденції окремих дивізій. Зокрема, фонди "Командування 6 Поморської дивізії піхоти", "Командування 7 Лужицької дивізії піхоти", "Командування 8 Дрезденської дивізії піхоти", "Командування 9 Дрезденської дивізії піхоти", "Командування 10 Судецької дивізії піхоти". У фонді "9 Дрезденської дивізії піхоти" знаходиться цікавий документ, який частково проливає світло на співпрацю між українським та польським підпіллям. Дивізійна контррозвідка знайшла у розгромленому бункері УПА спільний протокол підрозділів АК і УПА, який було підписано 29.04.1945 року. В протоколі наголошувалося про заборону ведення військових дій між місцевими підрозділами УПА та АК і зосередження всіх сил на боротьбу із спільним ворогом - СРСР. У випадку акцій проти більшовиків, особливо проти НКВС, обидві сторони зобов'язувалися тісно співпрацювати та надавати взаємну допомогу; надавалися і гарантії безпеки для цивільного населення; у випадку повторення будь-якого роду нападів обидві сторони зобов'язувалися стримувати злочинців, повідомляти протилежну сторону, судити та виконувати вирок при спільному порозумінні. Територія порозуміння охоплювала Жешівський, Березівський, Перемишльський та Добромільський повіти. Підкреслювалась необхідність поширення даного зобов'язання на інші території [5, с.49-50]

У польській історіографії часів ПНР боротьба підрозділів ОУН-УПА, в основному, висвітлювалась як діяльність бандитських угруповань, які

грабували та вбивали місцеве населення. Документи ж польських військових частин, навпаки, свідчать про патріотизм і бойовий дух українських формувань. Командування дивізій повідомляло, що зіткнулося з великими труднощами у боротьбі з УПА. Насамперед йдеться про територію, яка з огляду на свій гористий рельєф, в основному лісистий, ускладнювала в значній мірі бойові акції, особливо під час переслідування, не даючи можливості швидкого і успішного маневрування відділами. Окрім того відзначається, що вояки УПА в більшості випадків фанатично вірять у свої націоналістичні ідеї, а при зустрічі з військами борються до останнього і, не бажаючи потрапити в полон, вчиняють самогубство [5, с.101].

Значна кількість матеріалів, присвячених репатріації українського населення до УРСР та розселення депортованих українців у рамках операції "Вісла", зберігається в Архіві нових актів. Документи про проходження репатріації українського та польського населення, згідно з Люблінською угодою 1944 року, містяться в фондах "Головного представника уряду з питань евакуації у Варшаві та Любліні"; "Районних представників уряду з питань евакуації в Любачеві, Ліску, Ярославі, Горлицях, Новому Сончу". У фондах "Міністерства громадської адміністрації" та "Міністерства Повернених Земель" можна ознайомитися з матеріалами, які стосуються розселення українського населення по території північно-західних воєводств Польщі внаслідок операції "Вісла". За видовою ознакою переважають циркуляри міністрів, доповідні воєвод, довідки про загальну суспільно-політичну ситуацію в північно-західних воєводствах та оцінки настроїв українського населення. Слід зауважити, що всупереч окремим твердженням про добрі умови для депортованих українців на нових місцях (мались на увазі господарства виселених німців) документи свідчать про зовсім інше. В червні 1947 року в розпал операції "Вісла" гданський воєвода апелював до міністерства громадської адміністрації, що поселенці прибувають до воєводства практично без продуктів, причому їх поселяють на землі, які не були засіяні, внаслідок чого, робить висновок воєвода, протягом року вони не будуть мати власних продуктів для харчування [1, с.30].

Низка документів з цієї проблематики знаходиться в Архіві міністерства закордонних справ РП. Окрім текстів угод, підписаних між ПКВН та урядом УРСР, можна знайти матеріали, які торкаються досить гострого питання долі українських культурних цінностей на території Польщі та повернення польських культурних цінностей з УРСР до Польщі. Польська влада особливу вагу надавала призупиненню вивезення церковних цінностей з Лемківщини. У серпні 1945 року Краківський воєвода апелював до МЗС Польщі та бюро головного представника РП з питань евакуації, що в зв'язку з евакуаційною акцією українського населення з території Лемків-

щини, зокрема Новосондецького, Горлівського, Ясельського та Новотарського повітів, почастишали випадки, коли при виїзді до СРСР українці забирають з собою і вивозять церковний інвентар, який має мистецьку цінність. З свого боку представники репатріаційних комісій СРСР пропускали церковний інвентар, розглядаючи його, згідно з Люблінською Угодою, як предмети релігійного культу, а не мистецькі цінності. Міністерство культури і мистецтва РП наполягало на тому, щоб церковне майно вважалося мистецькими цінностями, а місцева влада була зобов'язана не пропускати такого роду транспорту [6, с. 1-2].

Згідно з документами, аналогічну позицію у ставленні до польських культурних цінностей займало радянське керівництво. Зокрема, у замку в Підгірцях радянські війська забрали ряд картин (в основному портрети), з яких, як пізніше вияснилося, було зшито завісу для солдатського театру [7, с. 27]. Під час передачі Польщі частини культурних цінностей з Львівської картинної галереї з 4000 полотен, початково, для передачі польській стороні було відібрано 300 полотен, з них було передано лише 130. Мотивації відмов були різні, але для прикладу, "Вид Закопаного" Станіславського не віддали з огляду на те, що там перебував Ленін і т.д. [7, с. 26].

Вивчаючи документи архіву закордонних справ Польщі, досліднику варто звернути увагу на справи, в яких зберігаються записи бесід польських дипломатів, оскільки вони дозволяють прослідкувати механізми підготовки та прийняття політичних рішень, а досить часто в них міститься інформація, якої немає в інших джерелах. Прикладом може стати запис бесіди радника Посольства РП у Москві Замбровича з начальником ІV європейського відділу МЗС СРСР Александровим, який засвідчив повну залежність польського уряду від рішень керівництва СРСР у церковних справах. Під час розмови радник Замбрович намагався вияснити у радянського дипломата, чи не буде застережень з боку відповідних органів СРСР стосовно складу польської делегації на Конгрес православних церков, який мав відбутися 8 липня 1948 року в Москві. Але найбільш цікавим було обговорення кандидатури майбутнього польського митрополита. Замбрович відверто поінформував про те, що польська адміністративна влада має проблеми з обранням митрополита Польської православної церкви, оскільки жоден з трьох єпископів (Тимофія, Григорія і нещодавно висвяченого в Москві Кедрова) не відповідає вимогам, які потрібні на цій посаді. У зв'язку з цим він звернувся до Александрова із запитанням, чи відповідні радянські органи мають на цю посаду якогось кандидата, при цьому навіть було висловлено побажання маги митрополита з Болгарії [8, с. 177].

Слід відзначити, що частина документів польських центральних архівів опрацьована польськими археографами. Археографічна робота

польських істориків протягом дев'яностих років заслуговує на особливу увагу, оскільки вона була ознаменована виходом у світ низки поважних археографічних праць. Варто зауважити, що публікацією цих документів займалися польські історики українського походження, праці яких, як вважає відомий польський дослідник цієї проблематики Г. Мотика, треба віднести до здобуків української історіографії та археографії [16, с. 172]. Публікації цих документальних збірників були викликані не тільки науковими зацікавленнями, але й політичними причинами. Чи не найважливішою з них було прагнення українського середовища в Польщі показати польському суспільству реальні механізми тоталітарної системи, які провокували міжнародні конфлікти та створили за часів ПНР негативний стереотип українця в очах пересічного польського громадянина. Наслідком цих досліджень стали фундаментальні документальні збірники Євгена Місила "Акція "Вісла" (1993) [11] (перевидана українською мовою в 1998 р.) та "Депортація чи репатріація", т. 1-2 (1997-1999) [14]. Неабияке наукове значення має також 5-томне мемуарне видання "Українського Архіву" під редакцією Богдана Гука – "Закерзоння" (1994-1999) [9], в яке ввійшли спогади вояків УПА – безпосередніх учасників тих подій. Вихід у світ документального збірника відомого дослідника цієї проблематики Р. Дрозда "Українська Повстанська Армія" (1998) [12] дозволив польському читачеві іншими очима побачити "банду різунів". У цьому ж контексті підготовлено новий збірник Р. Дрозда та І. Галагіди "Українці в Польщі 1944-1989" [13], в якому узагальнено життя та діяльність українців у роки комуністичної влади в ПНР.

Не можна оминати й три томне документальне зібрання М. Сівіцького "Історія польсько-українських конфліктів" [15], вихід у світ якого був неоднозначно сприйнятий, особливо в кресов'яцьких колах польського суспільства.

Такий розвиток археографічних досліджень з історії українсько-польських стосунків був закономірний, оскільки десятки років замовчування цих трагічних подій та їхнє тенденційне висвітлення з боку комуністичного режиму дали поштовх в умовах демократичних процесів, починаючи з кінця 80-х років, розкрити в документах найбільш драматичні сторінки історії обох народів. Однак польське суспільство було не готове до сприйняття валу нових документів, які докорінно змінювали вироблені у поляків протягом півстоліття антиукраїнські стереотипи. З іншого боку, ці документальні збірники сприяли з'яві цілої низки публікацій на тему причин та наслідків українсько-польських конфліктів, при цьому "спростовувати" ці беззаперечні факти взялися відомі українофоби В. Полішук, Е. Прус, В. Вільчур. Важливість цих перших документальних збірників та публікацій, які викликали жваву дискусію у польському суспільстві, полягає в тому,

що вони підняли заборонений історичний пласт проблем, без розкриття яких неможливим би став правдивий українсько-польський діалог.

Аналіз джерельної бази польських центральних архівів та археографічних праць свідчить про існування низки проблем, які ще потребують детального дослідження. Серед них слід виділити питання впливу геополітичної ситуації в Європі на позиції українського та польського незалежницького руху, ролі радянських та польських комуністичних спецслужб у розпалюванні українсько-польського конфлікту, розкриття політики СРСР та ПНР, спрямованої на денационалізацію української і польської національних меншин тощо.

1. Archiwum Akt Nowych (AAN) AAN, MAP, sygn. 1040.
2. Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP (CA MSW i A) UPA, sygn.X / 18.
3. CA MSWiA. AK sygn. 649
4. CA MSWiA PKWN RAP / 6.
5. Centralne Archiwum Wojskowe RP w Rembertowie (CAW) IV. 521. 9.96.
6. Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP (AMSZ), zespół 6 (Radziwicki), t. 474, w. 31
7. AMSZ RP, z. 6, t. 477, w. 31.
8. AMSZ, z.6, t. 553, w. 35.
9. Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Зібрав і підготував до друку Б.Гук. – Варшава: Український архів, 1994-1999. – Т 1-5.
10. Цепенда І. Невідомий документ з питань пропагандистської діяльності ОУН-УПА // Архіви України. – 1999. – № 1-6.
11. Akcja "Wisła". Dokumenty / Opr. E.Misiło – Warszawa Archiwum Ukrainie, 1993. – 524 s
12. Drozd R. Ukraina Powstańcza Armia Dokumenty-Struktury – Warszawa Burchard edition 1998. – 285 ss.
13. Drozd R., Halagida I., Ukraińcy w Polsce 1944-1989 Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) Warszawa Burchard edition, 1999 – 302 ss.
14. Repatriacja czy deportacja Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946 – Tom 1 Dokumenty 1944-1945 / Pod redakcją E.Misiły Wyd. "Archiwum Ukrainie" – Warszawa, 1997. – 333 ss; Repatriacja czy deportacja Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946 – Tom 2. Dokumenty 1946 / Pod redakcją E.Misiły Wyd. "Archiwum Ukrainie" Warszawa, 1999. – 395 ss.
15. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich – T I-III Warszawa, 1994. – 440 ss.
16. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / Pod redakcją P.Kosiewskiego i G.Motyki – Krakow Universitas, 2000.

Tsependa I.

SOURCES ON THE HISTORY OF THE UKRAINIAN-POLISH RELATIONS (1944-1947) IN THE CENTRAL ARCHIVES OF REPUBLIC OF POLAND

In the article a review of central archives funds of Republic of Poland, which contain the documents on the history of Ukrainian-Polish relations in the years of World War II, is made. The author pays attention to those groups of documents, which enlighten the activity of Ukrainian and Polish underground, deportation of Ukrainian people within the operation "Wisla" and the fortunes of cultural values of both nations.